

Cor van Bree

Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie

Een benadering

Abstract

Regional variation does not manifest itself in all language domains and subdomains to the same extent. For example, the variation is substantial in the subdomain of content words but small in the subdomain of derivation. The hypothesis is formulated that the differences in variation depend on the degrees of consciousness the language user has of these domains and subdomains. A low degree of consciousness implies a great amount of change and in consequence a great amount of variation, and the reverse. This hypothesis is provisionally checked for the different domains and subdomains: content words, phonology, semantics, morphology (inflection, derivation and composition) and syntax. At the end some attention is paid to social variation.

1. Inleiding¹

Het is zeker waar dat door allerlei maatschappelijke oorzaken (de grotere toegankelijkheid van het onderwijs, de toegenomen mobiliteit, de telefoon, de massamedia) de regionale taalvariatie sterk is afgenomen en daarom wellicht minder dan vroeger als studie-object in aanmerking zal komen. Toch meen ik dat er nog altijd vraagstellingen zijn die de taalgeografie tot een interessant onderdeel van de taalwetenschap maken. Voor één van die vraagstellingen wil ik in dit artikel de aandacht vragen. Het betreft de vraag hoe het komt dat niet in alle taaldomeinen en -subdomeinen de regionale variatie even groot is. Waarom zijn er b.v. veel verschillen in het subdomein van de inhoudswoorden en maar weinig in dat van de afleiding (door middel van pre- en suffixen)? Zoals ik hieronder zal toelichten, zie ik een verband met het feit dat taalgebruikers zich niet van alle taaldomeinen even bewust

¹ Ik dank Jan Berns (Amsterdam), Frans Hinskens (Leipzig), Robin Meeuwisse (Den Haag), Ariane van Santen (Leiden) en Leendert de Vink (ibid.) voor hun commentaar bij een voorlopige versie van dit artikel.

zijn. Ik zal hiervoor een hypothese opstellen die ik vervolgens voorzover mogelijk zal toetsen. Op het eind – in par. 7 – wil ik ook nog enige aandacht aan de sociale taalvariatie schenken. Allereerst echter wil ik het onderwerp in een algemeen contactlinguïstisch kader plaatsen.

In mijn inleiding in de historische taalkunde (Van Bree 1996:248) heb ik schematisch vier prototypische contactsituaties onderscheiden. Zie schema 1.

Schema 1: <i>Contactsituaties</i>				
continuum	+	+	-	-
zelfde locatie	+	-	+	-
	(1)	(2)	(3)	(4)
1 = sociaal continuum, 2 = regionaal continuum, 3 = intensief taalcontact, 4 = cultureel taalcontact.				

Situaties 1 en 2 zijn continuumsituaties. Hierbij moeten we onderscheiden tussen de verandering zelf en de verbreiding ervan naar andere groepen of locaties. Met betrekking tot situatie 1 spreken we van sociale diffusie, met betrekking tot situatie 2 van regionale diffusie. Bij dergelijke diffusies nemen mensen via accommodatie vormen van elkaar over. Ik vat deze veranderingen en diffusies samen onder de term *taalverandering van binnen uit*. Bij de situaties 3 en 4 zijn duidelijk verschillende taalvariëteiten (talen of dialecten) in het geding. Hier is sprake van *taalcontact* in engere zin (voortaan zonder meer als taalcontact aangeduid). Om wat er in deze situaties gebeurt, goed te begrijpen moeten we rekening houden met het proces van tweedetaalverwerving. Via tweetalige sprekers beïnvloeden de variëteiten elkaar: er vindt ontlening of substraatwerking plaats (*taalverandering van buiten af*). In het eerste geval nemen sprekers die hun eerste taal (T1) spreken, elementen uit een later aangeleerde taal (T2) over. Over het algemeen zijn dat elementen waarvan zij zich relatief bewust zijn, voornamelijk inhoudswoorden. In het tweede geval brengen zij wanneer zij T2 proberen te spreken, relatief onbewuste elementen vanuit hun substraattaal (T1) daarin over, voornamelijk uitspraakgewoonten (het “accent”) en syntactische eigenaardigheden. De meer bewuste elementen komen niet door substraatwerking in T2 terecht; die worden dus aangeleerd (verworven). De relatief onbewuste elementen worden *stabiel* genoemd: de spreker raakt ze bij een tweedetaalverwerving moeilijk kwijt; de relatief bewuste elementen worden *instabiel* genoemd: de spreker raakt ze juist wél gemakkelijk kwijt.

In dit artikel gaat het in de eerste plaats om situatie 2, de situatie dus

waarin er in het regionale vlak veranderingen optreden met als gevolg regionale variatie. Zoals we gezien hebben, kunnen die veranderingen zich door regionale diffusie over de ruimte verbreiden. Daarnaast wordt zoals reeds aangegeven ook enige aandacht aan situatie 1 besteed, de sociale-continuumsituatie. Bij wijze van samenvatting kan gesteld worden dat het in dit artikel gaat om verandering van binnen uit en om variatie die daarvan het gevolg is. De typische taalcontactsituaties (situaties 3 en 4) behoren dus niet tot het onderwerp van dit artikel. Dat geldt dus ook voor die situaties waarin een standaardtaal en een duidelijk daarvan onderscheiden dialect met elkaar in contact komen, met functieverlies en structuurverlies als mogelijke gevolgen voor het dialect.

2. De hypothese

Dat de taalgebruiker zich niet van alle taaldomeinen even bewust is, is een bekend feit voor wie vaak met dialectinformanten gewerkt heeft. Voor hen bestaat het dialect in de eerste plaats uit woorden en dat het nu juist de typische dialectwoorden zijn die verdwijnen, geeft hun het gevoel dat het dialect bezig is tenonder te gaan. Van de syntaxis zijn ze zich aanmerkelijk minder bewust: syntactische verschillen met de standaardtaal blijken na afloop van het interview de informant meestal ontgaan te zijn en geeft de interviewer daarover uitleg, dan nemen ze die voor kennisgeving aan om zo spoedig mogelijk weer over woorden of klanken te beginnen.

De vraag is of het nu juist de relatief bewuste dan wel de relatief onbewuste domeinen zijn waarin de meeste veranderingen voorkomen en waarin de meeste variatie te verwachten valt. Om een antwoord op deze vraag te krijgen kunnen we ons afvragen door welk principe (welke maxime) de taalgebruiker zich vooral laat leiden.² Is dat vooral het communicatieve principe ('ik wil zo goed mogelijk begrepen worden') of het economieprincipe ('ik wil mijn doel met zo min mogelijk inspanning bereiken')? Naar mijn mening is dit het communicatieve principe. Het economieprincipe manifesteert zich b.v. in elliptische constructies, in betekenisuitbreiding waarbij reeds bestaande woorden voor nieuwe dingen en begrippen worden gebruikt, en in klankverandering voorzover die uit spraakgemak valt te verklaren. Dit alles is toegestaan zo lang context en situatie meewerken en de communicatie niet in het gedrang komt.³ Ook het communicatieve principe

² Zie over deze maximen, in het kader van een theorie over taalverandering, Keller 1990.

³ Het economieprincipe houdt niet in dat taalverandering globaal gezien in de richting van een grotere economie gaat. Andere veranderingen gaan in de omgekeerde richting: zo kan

leidt wel eens tot een taalverandering, b.v. tot “homonymievermijding”, maar dat lijkt een betrekkelijk zeldzaam geval. Dit principe zorgt er niet alleen voor dat de veranderingen die optreden, niet te groot en te talrijk zijn maar vooral ook dat er géén veranderingen optreden, dat er sprake is van taalbehoud. Zo gezien is de taalgebruiker vooral een conformist. Wanneer er toch taaldivergentie optreedt, kan dat het gevolg zijn van gebrek aan contact. We kunnen hiervoor denken aan allerlei geografische en sociale barrières die in de vorm van isoglossen hun sporen op de taalkaarten hebben achtergelaten. Een tweede oorzaak, nl. dat mensen zich van elkaar *willen* onderscheiden, komt in par. 7 aan de orde.

Als we ons uitgangspunt nemen in het conformisme van de taalgebruiker, kunnen we als hypothese formuleren dat het vooral de minder bewuste taaldomeinen zijn waarin veranderingen en variabiliteit zich zullen voordoen.⁴ Het economieprincipe ziet daarin om zo te zeggen zijn kans schoon: afwijkingen van de bestaande norm worden gemakkelijker geproduceerd naarmate de taalgebruiker er zich minder van bewust is. Dit lijkt met elkaar in tegenspraak te zijn maar is het toch niet. Intentionaliteit en bewustzijn zijn nl. geen tegenstellingen: we kunnen met een bepaalde bedoeling handelingen verrichten en daar tegelijkertijd weinig bewust van zijn (zie Keller 1990:25).⁵ Weinig bewuste afwijkingen van de bestaande norm worden ook minder snel in het sociale verkeer gecorrigeerd; ze glippen gemakkelijk door het sociale filter heen. Dat laatste geldt ook wanneer het van de norm afwijkende analogievormingen en reïnterpretaties van de taalverwervende gene-

door afleiding een moeilijk uitspreekbare medeklinkercombinatie ontstaan als b.v. in *ontberen* (met als reactie assimilatie tot *omberen*). Of economie kan ook tot een nieuwe complicatie leiden: zo leiden sjwa-syncope en verlies van syllabe in mnl. *enere* (gen. en dat.sg.fem. van *een*) tot een moeilijke combinatie *-nr-* (met als latere reactie weer assimilatie tot *ere*).

⁴ In verband met syntactische variatie bij taalverandering van binnen uit ben ik in Van Bree 1990 (vgl. ook Van Bree 1994:43) juist van de omgekeerde hypothese uitgegaan, nl. dat bij een gering bewustzijn juist weinig verandering en variatie optreden. In datzelfde artikel geef ik echter (op blz. 206) een syntactisch voorbeeld dat voor de nieuwe hypothese pleit. Het betreft het verdwijnen van de congruentie tussen subject en werkwoord in het Braziliaanse Portugees: hoe groter het verschil is tussen de oude en de nieuwe vorm, hoe later de verandering plaatsvindt (Naro 1981).

⁵ Ik citeer Keller: “Wir vollziehen... ständig intentionale Handlungen, die uns unbewußt sind. Auf der anderen Seite gibt es Verhaltensweisen, Ticks etc., die nicht intentional sind, aber bewußt sind. Mir ist normalerweise bewußt, wenn ich erröte, zittere oder nieße.” Als voorbeelden van onbewuste intentionale handelingen noemt Keller al die handelingen die we bij het autorijden verrichten, b.v. het gaspedaal indrukken of loslaten. Bewust zijn we ons gewoonlijk alleen van het feit dát we autorijden. “Wir müssen unser Bewußtsein für das Wesentliche freihalten”. Merk echter op dat ik anders dan Keller niet met een tegenstelling bewust tegenover onbewust werk maar met een scala van bewustzijnsgraden.

ratie betreft. Het communicatieve principe zal zijn invloed vooral in de meer bewuste domeinen doen gelden. De veranderingen die daartoe te herleiden zijn, zijn echter naar verhouding weinig talrijk; ze doen daarom aan het algemene beeld (relatief onbewust betekent veel verandering en variatie en relatief bewust weinig verandering en variatie), niet veel af.

Nu hebben we in par. 1 gezien dat we behalve met de veranderingen zelf ook met diffusies rekening moeten houden. Welke relatie is er tussen deze diffusies en het bewustzijn? We kunnen aannemen dat wanneer taalgebruikers zich via accommodatie conformeren aan andere taalgebruikers (bijv. omdat die prestige hebben), ze dat vooral, in de lijn van de hierboven ontwikkelde gedachtengang, in de relatief bewuste domeinen zullen doen.⁶ Dat betekent dat daarin convergentie zal optreden en dat de kans op variatie daarin kleiner is dan in de meer onbewuste domeinen.⁷ Dit ondersteunt dus de reeds geformuleerde hypothese, die we nu als volgt in schema brengen:

Schema 2: <i>Bewustzijn, verandering, variatie</i>				
bewustzijn sterk	>	weinig verandering	>	weinig variatie
bewustzijn zwak	>	veel verandering	>	veel variatie

Als het inderdaad juist is dat verandering en variatie zich vooral in de relatief onbewuste domeinen voordoen, dan is er, vergeleken met de situatie waarin van tweede-taalverwerving sprake is, van een merkwaardige omkering sprake. In die situatie gedragen de onbewuste domeinen zich stabiel, in de situatie van taalverandering van binnen uit gedragen ze zich juist instabiel. Of omgekeerd geformuleerd: in de eerste situatie gedragen de bewuste domeinen zich instabiel, in de tweede stabiel. Er is hier echter slechts een schijnbare tegenspraak: in beide gevallen zijn de sprekers in de eerste plaats op communicatie gericht. Bij taalverandering van binnen uit betekent dit volgens de zojuist geformuleerde hypothese dat zij de relatief bewuste elementen in stand houden; bij taalcontact betekent dit dat zij die bewuste elementen, die voor het verstaan van groot belang zijn (denk aan de inhouds-

⁶ Merk op dat ik steeds formuleer in termen van *relatief* bewust en *relatief* onbewust (vgl. ook noot 5). Wanneer taalgebruikers zich conformeren, hoeft dat niet met vol bewustzijn te gebeuren.

⁷ Zie b.v. Smits 1997:182 en zie voor de rol van accommodatie Hinskens 1993. We kunnen in dit verband ook denken aan het onderscheid tussen primaire (= (relatief bewuste) en secundaire (= relatief niet bewuste) dialectkenmerken, afkomstig van de russische dialectoloog Schirmunski. Zie Schirmunski 1962 en zie hierover ook Hinskens 1986.

woorden), zo spoedig mogelijk proberen aan te leren. In het eerste geval zijn zij op de norm van T1, in het tweede geval op die van T2 gericht.

Zoals in par. 1 gezegd is, blijven typische taalcontactsituaties, waarin duidelijk verschillende taalvariëteiten in het geding zijn, in dit artikel buiten beschouwing. Toch kunnen we er ook bij regionale variatie mee te maken krijgen: een bepaalde bevolking gaat in een bepaald gebied over op een andere taal of een duidelijk ander dialect maar brengt daarin allerlei elementen van de oorspronkelijke taal over (substraatwerking). De gevolgen voor het kaartbeeld hangen af van taalsociologische en demografische factoren, die hier verder niet besproken zullen worden.⁸

Hieronder zullen we een aantal taaldomeinen nagaan om er een eerste indruk van te krijgen of de hypothese al dan niet bevestigd wordt. Onafhankelijke evidentie voor de mate waarin de taalgebruiker zich van deze domeinen bewust is, zal ik aan het proces van tweede-taalverwerving ontnemen.⁹ Hier volsta ik ermee alvast op een tweetal factoren te wijzen die de mate van bewustzijn bepalen. De eerste factor duid ik aan als het regelkarakter: naarmate een onderdeel meer beheerst wordt door (vrij abstracte) regels, is het meer “geautomatiseerd”, a.h.w. “ingebakken”, en zal het minder bewust zijn. Een domein dat globaal genomen duidelijk door regels beheerst wordt, is de syntaxis. De syntaxis dringt dan ook gemakkelijk door substraatwerking in T2 door. De tegenhanger daarvan is het domein van de inhoudswoorden: die vormen immers een nogal ongestructureerde verzameling taalelementen. Inhoudswoorden dringen niet gemakkelijk door substraatwerking in T2 door. De keerzijde hiervan is dat ze snel worden aangeleerd. De tweede factor heeft te maken met het al dan niet elementaire karakter van de verschillen die er in het spel zijn. Twents *siepel* en stand.ndl. *ui* zijn twee duidelijk verschillende taalelementen: er is sprake van een elementair verschil. Twents *greun* is “hetzelfde” woord als stand.ndl. *groen*, d.w.z. het wordt door de

⁸ Een voorbeeld: in Leeuwarden hebben zich in de 16e eeuw hollandse immigranten gevestigd. De friese meerderheid daar heeft het Hollands aangeleerd maar daarin stabiele friese elementen overgebracht. Wat betreft de instabiele elementen (o.a. de inhoudswoorden) vormt Leeuwarden nu een enclave in het friese taalgebied, niet echter wat betreft de stabiele syntactische elementen. Als er omgekeerd sprake geweest zou zijn van een hollandse meerderheid die het Fries had aangeleerd, zou het Leeuwarders zich misschien juist van het Fries in de stabiele elementen onderscheiden hebben.

⁹ Ik denk hierbij in de eerste plaats aan wat ik natuurlijke tweede-taalverwerving zou willen noemen. Bij een schoolse taalverwerving kan de volgorde waarin de verschillende taaldomeinen door substraatwerking doordringen dan wel verworven worden, op een andere manier verlopen dan ik in deze en de volgende alinea aangeef. Toch kan ook daarbij de graad van bewustzijn een rol spelen: het is mogelijk dat naarmate iets bewuster is, er in het onderwijs meer aandacht aan besteed wordt (zie Van Bree 1990 noten 6 en 18).

twentse spreker met het stand.ndl. *groen* geïdentificeerd, maar het kan in het Twents anders dan in het Standaardnederlands ook in toepassing op een ei worden gebruikt: *een greun ei* ‘een ongekookt ei’. Er is een gebruiksverschil bij hetzelfde taalelement: een niet-elementair verschil. Bij een elementair verschil is er van een hogere bewustzijnsgraad sprake dan bij een niet-elementair verschil. Subtiele betekenisafwijkingen zullen gemakkelijk door substraatwerking van T1 in T2 doordringen.¹⁰

Tenslotte wijs ik nog op een andere vorm van “geautomatiseerdheid” dan waarvan hierboven in verband met de syntaxis sprake was. Er is nl. ook geautomatiseerdheid in fysiologische zin. Deze speelt een rol bij de precieze manier waarop klanken (fonemen) worden uitgesproken, de “uitspraak”. Deze moet goed worden onderscheiden van de fonologische bouw van de woorden. Daarvan is de gemiddelde taalgebruiker zich tamelijk goed bewust in tegenstelling tot de uitspraak. Bij substraatwerking komt dit verschil duidelijk naar voren. Zo zijn twenten die Nederlands proberen te spreken, er zich goed van bewust dat het twentse woord voor ‘eend’, nl. *èènde*, een andere foneemstructuur heeft dan het ndl. *eend*. In hun Nederlands zullen zij dan ook *eend* zeggen. Ze zullen de *ee* echter wel op de twentse manier blijven uitspreken: zuiver monoftongisch, ietwat verlengd en ietwat genasaleerd. We zeggen dan wel dat ze hun Nederlands met een twents “accent” uitspreken. Van dat accent zijn zij zich aanmerkelijk minder bewust. Terwijl de lexicale fonologie¹¹ een relatief bewust domein is, is het domein van de fonetiek relatief onbewust.¹² Bij de lexicale fonologie gaat het weer om elementaire verschillen (let wel: het *woord*verschil tussen *eend* en *èènde* is niet-elementair, het *klank*verschil tussen *ee* en *èè* elementair), bij de fonetiek om een bepaald soort niet-elementaire verschillen.

¹⁰ Zie voor de besproken bewustzijnsverschillen bij tweede-taalverwerving Van Bree 1992 over het Standaardnederlands zoals dat door twenten wordt verworven en Van Bree 1994a en Van Bree in voorbereiding over het ontstaan van het Stadsfries als Nederlands (vooral Hollands) “in friese mond”. In verband met het regelkarakter bespreek ik in laatstgenoemde publicatie o.a. de subfactoren doorzichtigheid, frequentie en het al dan niet verplicht zijn in de zin (zie hierover ook par. 6). Ook bespreek ik daarin de invloed van de klemtoon.

¹¹ De toevoeging *lexicale* is van belang: het gaat om de foneemstructuur van concrete woorden, niet om de fonologie als abstract systeem. Hiervan is de taalgebruiker zich in het geheel niet bewust.

¹² Het is van belang hierbij te onderscheiden tussen de sprekers die een accent hebben, en de native speakers die naar hen luisteren. De native speakers valt het accent wel degelijk op. Denk b.v. aan de zachte *g* van de zuiderlingen of aan de katwijkse bilabiale *w*. Natuurlijk kan men zich b.v. door onderwijs van zijn accent bewust worden maar dan kan het nog een hele opgave zijn het werkelijk kwijt te raken (gesteld dat dat voor 100% mogelijk zou zijn).

3. De inhoudswoorden

De inhoudswoorden vormen ontegenzeggelijk het meest bewuste taaldomein. Niet alleen is het regelkarakter zwak (zie par. 2) maar ook zijn ze voor het verstaan van grote betekenis. Hierin zou dus volgens de hypothese weinig verandering en variatie moeten voorkomen. Het tegendeel blijkt echter het geval te zijn: nergens zijn de verandering en variatie zo groot. Toch zouden we kunnen zeggen dat het ten dele maar schijn is dat de hypothese niet klopt. De kwestie is dat de inhoudswoorden dat deel van de taal vormen waarin deze in nauw contact staat met de buitenwereld, de (veronderstelde) werkelijkheid waarover gesproken wordt. Oude dingen verdwijnen en daarmee raken ook de woorden ervoor in onbruik; nieuwe dingen komen erbij en daarvoor ook nieuwe woorden. *Dingen* moet in dit verband ruim worden opgevat, als *referenten* in het algemeen: er kan ook sprake zijn van nieuwe begrippen of nieuwe onderscheidingen. Een bron van verandering en variatie vormen ook eufemisme en dysfemisme waarbij men iets bekends op een “zachtere” of “hardere” manier wil benoemen. De veranderende niet-talige wereld vindt haar weerspiegeling in de veranderlijke geschiedenis van de woordenschat.

Er is echter een onderdeel van de woordenschat dat juist zeer constant blijkt te zijn, dat deel dat in de historische taalkunde bekend staat als de centrale of primaire woordenschat (voortaan aangeduid als de primaire woordenschat). We kunnen die omschrijven als die verzameling woorden die gebruikt wordt voor referenten binnen de alledaagse, onmiddellijke, voor alle plaatsen en tijden geldende belevingswereld van de mens: woorden voor ‘lopen’, ‘zitten’, ‘gaan’, ‘staan’, ‘wolk’, ‘regen’, ‘wind’, ‘hoofd’, ‘rug’, ‘vinger’ enz. Het is nog niet zo gemakkelijk die woordenschat precies af te bakenen. Horen b.v. ook woorden voor ‘sneeuw’ ertoe? In vele tropische landen is dit immers een onbekend verschijnsel. We moeten dus rekening houden met de natuurlijke context waarin mensen leven. Die natuurlijke context kan omgekeerd ook betekenen dat mensen in bepaalde gebieden intensiever dan andere mensen met bepaalde fenomenen in aanraking komen. Aan de kust heeft dat geleid tot een grotere diversiteit aan benamingen voor ‘wind’.¹³ In ieder geval horen tot de primaire woordenschat geen woorden voor referenten in de taboesfeer: vergelijk b.v. woorden voor geslachtsorganen. De moeilijkheden bij de afbakening nemen niet weg dat we hier toch met een realiteit te maken hebben. Juist omdat het hier gaat om een oud en relatief weinig gevarieerd onderdeel van de taal, is het mogelijk gebleken met behulp daarvan taalverwantschappen vast te stellen.

¹³ Opmerking van Jan Berns.

Bij de primaire woordenschat, de van oudsher bestaande woorden, lijkt de hypothese (hoe bewuster, des te minder variatie) dus wél te kloppen. We zouden het primaire en het niet-primaire deel van de woordenschat als *natuurlijk* tegenover *cultuurlijk* kunnen stellen. *Natuurlijk* moet dan wel ruim worden opgevat: ook ‘huis’, ‘deur’, ‘dak’ enz. zouden als zodanig begrepen kunnen worden. Het betreft hier weliswaar cultuurproducten maar de cultuur waar het hier om gaat, is zo oud dat ze a.h.w. tot natuur geworden is. We houden echter als terminologisch onderscheid *centraal* tegenover *perifeer* aan.

Toch zijn we er hiermee nog niet: er is een deel van de natuur dat zich aan de hierboven gegeven tweedeling onttrekt. We kunnen b.v. denken aan vele kleine diertjes en plantjes. De term *cultuurlijk* is hier uiteraard niet van toepassing maar ook niet zonder nadere specificatie de term *natuurlijk*. Het is de vraag of de benamingen in kwestie tot de primaire woordenschat behoren. Veel mensen kennen de bedoelde diertjes en plantjes niet; dat moet ook voor de mensen van vroeger gegolden hebben zij het misschien in mindere mate. Ze zijn niet, althans minder duidelijk, in de alledaagse werkelijkheid onmiddellijk gegeven en ze zullen ook niet spoedig gespreksonderwerp zijn, zeker niet in interlocaal verkeer.¹⁴ Dit leidt tot een relatief grote wisseling en variatie in de naamgeving. Een voorbeeld is de ‘oorwurm’ waarvoor alleen al in het zuidwesten van het taalgebied 29 benamingen voorkomen en in het hele taalgebied 45.¹⁵ Dat het een griezelig beestje is dat emotionele reacties kan oproepen, kan (via eufemisme of dysfemisme) extra bevorderlijk voor de diversiteit geweest zijn. Met de ‘koe’ ligt het anders: hiervoor vinden we in alle nederlandse dialecten hetzelfde woord, zij het met wisselende klankvorm (*koe*, *koei*, *kou*, *ko*). Maar de koe is dan ook een dier dat voor de samenleving van groot (economisch) belang is en waarover dan ook vaak interlocaal, b.v. in het marktverkeer, gesproken zal worden. En verder zullen we met dit dier ook veel minder snel in de emotionele sfeer terecht komen.

Een interessant probleem in dit verband wordt door De Caluwe en Devos (1933) aan de orde gesteld. Het betreft de spin die maatschappelijk weinig relevant is maar wel veel emoties oproept. Op grond hiervan mag volgens hen een grote heteronymie verwacht worden maar de ‘spin’-kaart laat maar enkele benamingen zien: *spin(ne)*, *kobbe/koppe*, *spinnekop(pe)*, *koppespin(ne)* en *spin(h)oer*. Ze geven hiervoor een *cognitief*-linguïstische verklaring. Die verklaring komt erop neer dat er onder het begrip ‘spin’ nogal wat verschijningsvormen vallen: spinnen kunnen verschillen naar lengte van poten, dikte

¹⁴ Op het belang van het onderscheid tussen frequentie in *locaal* en in *interlocaal* verkeer is door Janssen (1941) gewezen.

¹⁵ Zie Van Scherpenzeel 1985 en 1987 of De Caluwe en Devos 1993.

van het lijf, kleur, snelheid, haartekening enz. Dit remt de creativiteit van de taalgebruikers in het bedenken van algemene benamingen af; wel lukt het hun benamingen voor de verschillende soorten te bedenken. Nu zou men denkend vanuit deze verklaring kunnen verwachten dat er in de dialecten geen algemene benamingen voor 'spin' zouden voorkomen. Dit is echter wel het geval. De taalgebruikers zien dus een bepaalde maar blijkbaar weinig opwindende overeenkomst in al die verschillende spinsoorten.¹⁶ Die meer algemene benaming betekent echter, in de termen van De Caluwe en Devos, conceptuele prominentie en als gevolg daarvan een hoge frequentie in communicatie op regionale schaal. En dat betekent dan weer weinig variatie.

Ter onderscheiding zouden we de *micronatuur* (de niet duidelijk gegeven natuur) tegenover de *macronatuur* (de duidelijk gegeven natuur) kunnen stellen. Veel verandering en variatie vinden we dus bij de benamingen voor de cultuur en de micronatuur (maar niet bij de spin), weinig variatie en verandering bij die voor de macronatuur. Bij de benamingen voor de micronatuur sluiten woorden aan die typerend zijn voor de huiselijke sfeer en/of een speciale gevoelslading hebben (vergelijk wat hierboven over de oorbuis en de spin is opgemerkt). Ook bij deze woorden doet zich veel verandering en variatie voor. De Caluwe en Devos (1993) geven als voorbeelden woorden uit de kindertaal voor allerlei soorten snoep, speelgoed en spelletjes. Een ander voorbeeld, dat ze aan de Duitse dialectoloog A. Bach ontleenen, vormen de benamingen voor de St. Michielszomer, d.i. zomers weer in de tweede helft van oktober. Ook deze woorden kenmerken zich door een typisch lokale frequentie. Ter onderscheiding van de primaire woordenschat enerzijds en de perifere woordenschat anderzijds houden we voor al deze woorden de term secundaire woordenschat aan.

Als we alleen naar de inhoudswoorden kijken, komt het bewustzijn als factor (nog) niet duidelijk naar voren. In het geval van de perifere woordenschat worden verandering en variatie bepaald door de ontwikkelingen in de buitenwereld ("Wörter und Sachen"). Voor de overige woordenschat is (vaak via conceptuele prominentie) de frequentie een belangrijke factor: deze factor is bepalend voor het verschil tussen de primaire en secundaire woordenschat. De frequentie kan echter in dit geval van invloed zijn op het bewustzijn: hoe frequenter, des te bewuster, en omgekeerd.¹⁷ Misschien kunnen we

¹⁶ De benaming of het benamingsonderdeel *spin* hangt uiteraard samen met het werkwoord *spinnen*; *koppe* of *kobbe* 'het bolvormige' is volgens het etymologisch woordenboek van De Vries-de Tollenaere (1971) (zie onder *spinnekop* waarbij naar E. Blancquaert wordt verwezen) oorspronkelijk het woord voor het web dat later op de spin zelf is overgedragen.

¹⁷ De frequentie is een factor die twee kanten op kan werken: ze versterkt de bewustheid bij (sub)domeinen die van zichzelf al bewust zijn, b.v. de inhoudswoorden, en de

zo dan toch formuleren dat de primaire woordenschat bewuster is dan de secundaire.

4. Het klankaspect

Dat de gemiddelde taalgebruiker zich tamelijk goed bewust is van de fonologische bouw van woorden (zie par. 2), klopt in zoverre met de hypothese dat zich weinig abrupte veranderingen, van het ene foneem in het andere, voordoen. Een voorbeeld van een abrupte verandering levert de metathesis: de overgang van *wesp* tot *weps* kunnen we ons moeilijk als geleidelijk voorstellen. Hier betreft het overigens een verandering in de positie van de fonemen. De meeste klankveranderingen gaan echter geleidelijk in hun werk.¹⁸ Hiermee komen we echter op het terrein van de fonetiek (de “uitspraak”) waarvan we in par. 2 gezien hebben dat het aanmerkelijk minder bewust is. De taalgebruiker handhaaft de fonemen maar kan deze wel op een telkens wat andere manier uitspreken. Vergelijk hiervoor wat Hermann Paul zegt over de “Variabilität der Aussprache” (Paul 1920:55). Deze variabiliteit kan echter haar repercussies hebben voor de fonologie, in de vorm van push en drag chains of in de vorm van foneemsplitsing of -samenval. Het betreft hier dan de *gevolgen* van de fonetiek voor de fonologie.

Het fonetisch domein is dus een relatief onbewust domein waarin we veel verandering en variatie, met talrijke gevolgen voor de fonologie, kunnen verwachten. De hypothese klopt hier duidelijk. Het is niet voor niets dat de historische grammatica's vol staan met klankwetten en dat er veel klankkaarten gemaakt zijn die een grote variatie laten zien. Met sommige klankkaarten moeten we overigens voorzichtig zijn. Zo lijken er volgens de beroemde *huis*-kaart van Kloeke (in Kloeke 1927) in het betreffende woord maar drie klanken in het taalgebied voor te komen: *ui*, *uu* en *oe*. Dit is echter schijn doordat Kloeke – voor zijn doel terecht – het kaartbeeld vereenvoudigd heeft. In het grote middengebied (de as Holland - Oost-Vlaanderen en Brabant) komen behalve de *ui* nog vele andere klanken voor: *oi*, *ùù*, *ù* enz.¹⁹

onbewustheid bij (sub)domeinen die van zich al onbewust zijn, b.v. de syntaxis. Zie Van Bree in voorbereiding.

¹⁸ Hier zou verder onderscheid gemaakt kunnen worden, bijv. tussen lexicaal diffuse en lexicaal abrupte veranderingen. De eerstgenoemde zullen bewuster zijn dan de laatstgenoemde.

¹⁹ Zie b.v. Ryckeboer 1973.

5. Het betekenisaspect

Behalve veranderingen in de uitspraak doen zich talrijke veranderingen in de betekenis voor. In par. 2 hebben we al de mogelijkheid genoemd dat een bestaand woord er een nieuwe betekenis(toepassing) bij krijgt. Die nieuwe betekenis moet dan wel aansluiten bij de bestaande betekenskern. We gebruiken herhaaldelijk woorden in een net wat andere betekenis dan gebruikelijk, volgens het principe van de flexibele woordbetekenis. Het resultaat is wat bekend staat als polysemie. Het betreffende domein lijkt tamelijk onbewust: de verschillen die in het spel zijn, zijn immers niet-elementair van aard. Zie hiervoor par. 2 waarin ook is opgemerkt dat tweede-taalleerders er sterk toe geneigd zijn, tegen de norm van de tweede taal in, betekenissen over te dragen op woorden die zij met woorden uit de eigen taal identificeren. Dat er veel veranderingen in het semantische domein optreden, is met die relatieve onbewustheid in overeenstemming. Een ander geval betreft homonymie: hier zijn duidelijk verschillende betekenisclusters in het spel wat een hogere graad van bewustzijn impliceert. We doen er dan ook goed aan hier van verschillende woorden te spreken.

Gaat de flexibiliteit van de woordbetekenis nu ook met een grote geografische verscheidenheid gepaard? Dat is dubieus: zogeheten woordkaarten zijn er genoeg, betekeniskaarten zijn er aanmerkelijk minder.²⁰ Is de geografische verscheidenheid minder groot dan we zouden verwachten? Een oorzaak daarvan zou kunnen zijn dat de bedoelde betekenisuitbreidingen vaak via conventionele en universele schema's verlopen.²¹ Vergelijk *school* dat (nemen we aan) eerst de 'concrete instelling' betekent, vervolgens ook 'het gebouw van de instelling', 'datgene wat er gedaan wordt: les geven en/of les krijgen', 'de betrokken mensen: leraren en/of leerlingen', 'het maatschappelijk instituut' enz. Maar niet alleen bij *school*, ook bij *kerk*, *universiteit*, *ziekenhuis* vinden we deze betekenis mogelijkheden terug. Dergelijke schema's perken de variatie aanmerkelijk in. En ook al zijn misschien in een bepaald dialect niet alle mogelijkheden geconventionaliseerd, dan kan dat gemakkelijk alsnog gebeuren. Bovendien is veel creatief woordgebruik vluchtig en beperkt van aard (context-gebonden). Als er gezegd wordt: *de hogehoed was er ook weer*, kan dat een manier van uitdrukken zijn die tijdelijk binnen een kring van ingewijden voorkomt. Er is dan echter geen reden om in het woordenboek het lemma *hogehoed* aan te passen. De variatie zou dus minder groot of relevant kunnen zijn dan verwacht. Voor een deel zou het

²⁰ Voor voorbeelden zie b.v. Goossens 1963.

²¹ Zie Moerdijk 1989 en 1990.

geringe aantal betekeniskaarten overigens ook het gevolg kunnen zijn van het feit dat subtiele betekenisnuances moeilijk af te vragen zijn.

Er doen zich echter ook opvallende betekenisverschillen voor, b.v. het verschil bij *kuieren* tussen ‘wandelen’ in het westen en ‘praten’ in het oosten. Waarschijnlijk (zie De Vries en De Tollenaere 1971 onder *kuieren*) moeten we hiervoor uitgaan van één grondwoord waarvan de betekenissen uit elkaar gegroeid zijn, in die mate zelfs dat het de vraag is of de taalgebruikers hier nog “hetzelfde” woord ervaren. Belangrijk is echter dat we niet een abrupte overgang van de ene in de andere betekenis kunnen aannemen.

6. Het grammaticale aspect

Het grammaticale aspect betreft de syntaxis (constructies, woordvolgordes en functiewoorden) en de morfologie (flexie, afleiding en samenstelling). Ik kan dit aspect om de vele factoren die in het geding zijn, slechts in voorlopige zin bespreken.²² Aan twee ervan hebben we in par. 2 aandacht besteed: het regelkarakter en het al dan niet elementair zijn van de verschillen in kwestie.

Globaal genomen zijn syntaxis en flexie (in ieder geval de externe flexie in het Nederlands²³) door een sterk regelkarakter gekenmerkt: ze worden beide door een duidelijke, nogal abstracte regelsystematiek beheerst. Dat regelkarakter wordt versterkt doordat ze beide (de syntaxis uit haar aard) verplicht zijn in de zin. Een veel minder sterk regelkarakter hebben de afleiding en de samenstelling: hun regelsystematiek is minder duidelijk en minder abstract en ze zijn niet verplicht in de zin. Het laatste blijkt uit de mogelijkheid van omschrijving: zo kan *boerin* met *vrouw van de boer* en *kindermeel* met *meel voor kinderen* worden omschreven. Men springt dan van een morfologische op een syntactische manier van uitdrukken over.

Ter illustratie vergelijk ik een voorbeeld uit de flexie met een voorbeeld van afleiding. De vorming van de derde persoon enkelvoud tegenwoordige

²² Zie voor een uitvoerige bespreking van die factoren verder Van Bree in voorbereiding. Daarin komt o.a. het verschil tussen inherente en contextuele flexie aan de orde. De laatste is onbewuster en zou dus meer variatie kunnen opleveren dan de eerste. Verder komen, zoals reeds in noot 10 vermeld, in verband met het regelkarakter o.a. de subfactoren doorzichtigheid, frequentie en het al dan niet verplicht zijn in de zin aan de orde. Ook bespreek ik de invloed van de klemtoon.

²³ Met externe flexie is de flexie met behulp van uitgangen bedoeld. Deze staat tegenover de interne flexie met behulp van klank- (meestal klinker-) wisselingen, de zogeheten Ablaut zoals die b.v. bij de sterke werkwoorden optreedt. Mengvormen komen o.a. in het Duits voor: vgl. een meervoud als *Bände* bij *Band*. Het regelkarakter van de Ablaut in het Nederlands wordt verzwakt door de grote variatie aan klassen en subklassen die er bij voorkomen. In andere talen zou dat zich (ook) bij de externe flexie kunnen voordoen.

tijd b.v. is bij alle werkwoorden mogelijk.²⁴ De vorming van een nomen actionis op *-ing* is veel beperkter, nl. alleen mogelijk bij werkwoorden met een duidelijk handelingskarakter (dus wel bij *wandelen* > *wandeling* maar niet bij *waaien* > **waaiing*). Bovendien blijkt ze bij sommige handelingswerkwoorden geblokkeerd te zijn: vergelijk *komen* > **koming* (geblokkeerd door *komst*).

Het regelkarakter van de samenstelling lijkt sterker te zijn: zo is het b.v. zeer gemakkelijk de (toch al frequente) categorie van de determinatieve samenstellingen (type *huis-deur*) uit te breiden. Daar staat tegenover dat zich daarbij op grote schaal divergerende betekenispecialisatie voordoet: vgl. *kindermeel* ‘meel voor kinderen’ met *tarwemeel* ‘meel van tarwe’. Ook het nogal wisselende optreden van tussenklanken lijkt weinig regelmatig: vgl. *schaapherder*, *schaapskooi*, *schapevlees*.

Kortom: met de flexie zitten we globaal genomen meer bij de (sterk regelmatige) syntactische, met afleiding en samenstelling meer bij de (weinig regelmatige) lexicale pool (van de inhoudswoorden). Wat de (afleidings)affixen betreft kunnen we ook nog zeggen dat ze verwant zijn met de primaire woordenschat. Op grond hiervan kunnen we aannemen dat de flexie relatief onbewust en dat de woordvorming door middel van afleiding en samenstelling relatief bewust zal zijn. Het verschil tussen deze beide delen van de morfologie komt mooi te voorschijn bij een taalkundige analyse van het Stadsfries (zie Van Bree in voorbereiding). Er zijn belangrijke aanwijzingen dat het Stadsfries is ontstaan als Nederlands (vooral Hollands) “in friese mond” (vgl. de noten 8 en 10), d.w.z. dat het ontstaan is doordat friezen tot op zekere hoogte het Hollands hebben aangeleerd. De relatief onbewuste (externe) flexie blijkt in het Stadsfries voor een belangrijk deel van friese, afleiding en samenstelling blijken daarentegen van hollandse oorsprong te zijn. Als de flexie inderdaad minder bewust is dan afleiding en samenstelling, dan kunnen we in het eerste geval meer verandering en variatie verwachten dan in het tweede.

De tweede in par. 2 besproken factor had te maken met de vraag of de verschillen die in het geding zijn, al dan niet elementair van aard zijn. Wat de afleiding betreft: is er sprake van duidelijk verschillende elementen, in casu affixen, of van een verschillend gebruik van “hetzelfde” affix? Bij het laatste kan gedacht worden aan verschillen in afleidingsbasis of lexicale distributie of aan subtiele verschillen in betekenis. Vergelijken we voor

²⁴ Het regelkarakter wordt echter enigszins aangetast door een paar onregelmatige vormen, b.v. *hij kan*, *hij wil* enz.

voorbeelden het West-Fries met het Standaardnederlands.²⁵ Zo vinden we in het West-Fries *geuitzoek*, een *ge*-afleiding op basis van een scheidbaar samengesteld werkwoord die in het Standaardnederlands niet goed mogelijk lijkt;²⁶ *anwenst* ‘aanwensel’ met het *-st-* in plaats van het *-sel-*suffix bij het werkwoord *aanwennen*; en *Amsterdammer* met *-er-*suffix dat anders dan in het Standaardnederlands ook in toepassing op vrouwen kan worden gebruikt. Voor niet-elementaire verschillen bij de samenstellingen kunnen we denken aan verschillen in gebruik van de tussenklanken. Vergelijk westfries *bedsplank* en *nageleskeertje* met stand.ndl. *beddeplank* en *nagelschaartje*. Hierbij sluiten verschillen in stamkeuze aan: vergelijk b.v. westfries *eterstoid* (gevormd met *eter*) met stand.ndl. *etenstijd* (gevormd met *eten*). Elementaire verschillen doen zich voor bij verschillende *types* samenstelling.²⁷ Vergelijk hiervoor de groningse samenstellingen van het type *aartenbonen* ‘erwt en bonen’, *kerkentorens* ‘kerken en torens’, *peerdenbaisten* ‘paarden en beesten = koeien’. Bij niet-elementaire (gebruiks)verschillen lijkt een lagere bewustzijnsgraad in het spel te zijn op grond waarvan we meer verandering en variatie kunnen verwachten dan bij elementaire verschillen.²⁸

Hoe is het nu met de geografische verscheidenheid gesteld? Er zijn in ieder geval niet veel kaarten of studies die op afleiding betrekking hebben. Hierop is al eens de aandacht gevestigd door Taeldeman (1987) die erop wijst dat Weijnen in zijn handboek van 504 bladzijden (Weijnen 1966) nauwelijks 6 pagina’s nodig heeft om een overzicht te geven van de hem bekende woordvormingsfenomenen. Vergelijk dat met de 14 bladzijden voor de “vormleer”. Ook in het “Goeman-Taeldeman-project” speelt de afleiding een ondergeschikte rol. Alleen de diminutieven zijn uitvoerig afgevraagd. Zie Goeman en Taeldeman 1996. Dat de geringe aandacht voor de woordvorming niet een typisch Nederlands fenomeen is, blijkt uit wat Taeldeman opmerkt op grond van het beroemde handboek van Schirmunski (1962): ook

²⁵ Als bron hiervoor kan het rijke werk van J.A. Pannekeet dienen: Pannekeet 1979.

²⁶ “Samenstellende afleidingen en afleidingen van een woordgroep met *ge-* zijn [...] extreem zeldzaam”, merkt Hüning (1999:273) voor het Standaardnederlands op. Als opzettelijk aandoende vormen geeft hij *gebrieffschrijf*, *ge-ben-je-nerveus* en *gekortebroek*.

²⁷ “Schönfeld” (Van Loey 1970:183-193) onderscheidt determinatieve, appositionele, copulatieve, tautologische en possessieve composita en daarnaast ook nog de zinwoorden. Verdere onderscheidingen krijgen we als we b.v. letten op de verhouding tussen het eerste en het tweede lid (is het eerste dan wel het tweede lid het bepalende?) en op de woordsoorten waaruit de samenstellende delen afkomstig zijn.

²⁸ De analyse van het Stadsfries blijkt wat betreft de invloed van het al dan niet elementair zijn van elementen weinig op te leveren, door het enkele feit dat er tussen het Fries en het Nederlands (Hollands) op het punt van afleiding en samenstelling maar weinig elementaire verschillen bestaan.

in de Duitse dialectologie is er weinig aan de woordvorming gedaan. Zo wijdt Schirmunski 170 bladzijden aan de flexie en behandelt hij van de woordvorming alleen de verkleinwoordvorming (in 14 bladzijden).

De belangrijkste oorzaak van de geringe aandacht is m.i. dat er inderdaad weinig verscheidenheid bij de afleiding voorkomt. Taeldeman (1987) noemt dit als eerste oorzaak. Hij noemt ook nog twee andere oorzaken om de opvallende leemte te verklaren. Zijn tweede oorzaak komt erop neer dat de dialectologen in hun onderzoek tot dusver te zeer gericht geweest zijn op datgene wat in het dialect verplicht is, en niet op wat erin mogelijk is. Maar woordvormingsregels zijn nu juist optioneel: vgl. de mogelijkheden van omschrijving. Zijn derde oorzaak heeft te maken met moeilijkheden bij de bevraging via enquêtes: zo kunnen de informanten b.v. altijd naar de bedoelde omschrijvingen uitwijken.

Om terug te keren naar de eerste oorzaak: er zijn weinig gevallen te noemen waarin Nederlandse dialecten zich door verschillende affixen van elkaar onderscheiden. Schaarse voorbeelden zijn het Limburgse *-(e)tig* in *watertig* 'waterig' of *lopetig* 'lopend' en het Westvlaamse *-nege* in b.v. *buurnege* 'buurvrouw'. Het is ook treffend dat we voor deze voorbeelden, Hollandocentrisch gezien, naar de "periferie" moeten. De indruk is echter dat er meer verschillen zijn in het *gebruik* dat van de affixen gemaakt wordt. Een vergelijking van het Westfries met het Standaardnederlands levert in ieder geval een redelijk aantal van dergelijke verschillen op (zie voor voorbeelden hierboven). Behalve met het regelkarakter moeten we dus ook inderdaad met de aard van het verschil in kwestie, elementair of niet-elementair, rekening houden.

Ook bij de typesamenstelling vinden we weinig of geen geografische verscheidenheid. Vrij zeldzame voorbeelden leveren ons de reeds genoemde Groningse samenstellingen. Meer variatie vinden we bij de tussenklanken (zie hierboven voor voorbeelden). Het niet-elementaire karakter daarvan komt hierin naar voren.

Tegenover afleiding en samenstelling staat de flexie die veel meer object van taalgeografische studie is geweest. Denk aan de meervoudsvorming bij de zelfstandige naamwoorden, de verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord, de vervoeging van het werkwoord enz. Opmerkelijk is dat ook de verkleinwoordvorming vaak in de belangstelling heeft gestaan. Hiermee bevinden we ons op de grens van afleiding en flexie. Het is vooral de grote doorzichtigheid van het diminutiefpatroon die het regelkarakter ervan versterkt. Het is immers volgens dit patroon mogelijk van praktisch ieder zelfstandig naamwoord een verkleinwoord te maken waarbij de structuur van het grondwoord uitzonderingsloos bepaalt welke suffixvariant er optreedt. Dit betreft overi-

gens de vormelijke doorzichtigheid; ook de semantische doorzichtigheid is ondanks de veelvuldig optredende betekenisspecialisatie nog wel als tamelijk groot te beschouwen. Dat de diminutievorming wat betreft het regelkarakter en dus ook de graad van bewustheid dicht bij de flexie staat, wordt bevestigd door het Stadsfries dat qua diminutievorming geheel en al overeenkomt met het Fries. In ieder geval is er tamelijk veel geografische variatie zodat de verkleinwoorden steeds een dankbaar onderwerp voor de taalgeografen zijn geweest. Taeldeman (1987:10 noot 3) noemt behalve de verkleinwoorden verder nog de appellatieven (afgeleid van plaatsnamen) en de vrouwelijke nomina agentis als categorieën waarbij een bonte waaier van ruimtelijke varianten valt te constateren.

Ten slotte de syntaxis. Het heeft lang geduurd voordat de taalgeografen zich daarvoor zijn gaan interesseren. Woord- en klankverschillen vielen de onderzoeker door hun grotere frequentie blijkbaar meer op. Gerritsen (1991:9) spreekt over de dialectsyntaxis zelfs als over “de cinderella van de dialectgeografie”. Als oorzaak noemt ze ook dat regionale variatie op syntactisch gebied moeilijk te onderzoeken valt. Dat is juist: op bepaalde verschijnselen moet men bij spontaan taalgebruik vaak lang wachten en bij ontlockingstests komt men voor hetzelfde probleem te staan als bij onderzoek naar afleiding, nl. dat de informant naar allerlei niet gezochte manieren van uitdrukken uitwijkt. Bij acceptabiliteitstests is dan weer het probleem dat de onderzoeker eigenlijk alle alternatieven al van tevoren moet weten om een goede vragenlijst samen te stellen. Hier ligt overigens misschien wel de belangrijkste moeilijkheid, nl. dat er vaak zoveel verschillende mogelijkheden, met verschillen in voorkeur, naast elkaar bestaan en dat men over lange afstanden moet werken om verschuivingen in de frequentieverhoudingen te kunnen opmerken.

Maar hoe het daarmee ook gesteld is, er is genoeg op syntactisch gebied te beleven. Omdat de syntaxis als geheel relatief onbewust is, verbaast ons dat niet. Zoals in par. 2 al is opgemerkt, komt bij tweede-taalverwerving die relatieve onbewustheid sterk naar voren: afgezien van “het accent” zijn het vooral syntactische afwijkingen waaraan een vreemdeling valt te herkennen. En het is ook zeer veelzeggend dat de syntaxis van het Stadsfries van friese oorsprong is. Er is dus veel variatie zij het misschien minder dan bij woorden en klanken. Het overzicht, van 37 bladzijden, dat Georges de Schutter indertijd gemaakt heeft (De Schutter 1990), laat dat overduidelijk zien. In 1966 kwam Weijnen in zijn handboek (Weijnen 1966) al op 31 bladzijden. Voorbeelden zijn het oostelijke *moeder wast hem de voetjes* (met possessieve datief) tegenover het westelijke *moeder wast zijn voetjes*, het noordelijke *ik ben daar staan gebleven* tegenover het niet-noordelijke *ik ben daar blijven*

staan en het zuidelijke *ik denk dat hij dat zou in twijfel trekken* (met doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep) tegenover niet-zuidelijk *ik denk dat hij dat in twijfel zou trekken*. Deze voorbeelden laten al zien hoe verschillend de geografische verhoudingen kunnen zijn.

7. De sociale-continuumsituatie

In par. 2 is de taalgebruiker als conformist neergezet, met communicatie als hoogste doel. Toch kunnen mensen zich door middel van taal tegen elkaar afzetten: ze gebruiken bepaalde elementen waarmee ze aangeven wél tot groep a maar niet tot groep b, c enz. te (willen) behoren. Hierbij kunnen we niet alleen denken aan variatie binnen één gemeenschap: het verschijnsel kan zich ook in het regionale vlak voordoen (zie Taeldeman 1987a). Een voorbeeld (ontleend aan Chambers en Trudgill (1980:68)) is de *-ing*-index in Norwich: terwijl bij de lagere middenklasse de index voor de substandaardvorm *-in* nog slechts 15 is (bij een maximum van 100), stijgt deze bij de hoogste werkende klasse tot 74. Hoe belangrijk echter dergelijke verschillen ook in het sociale verkeer zijn, ze treden binnen een bepaalde gemeenschap (waarbij we afzien van een diglossie-situatie) slechts op een aantal ondergeschikte punten op. De communicatie wordt binnen zo'n sociaal continuum uiteindelijk niet belemmerd; de taal blijft in hoge mate homogeen. Paul (1920:62) merkt op dat bij een klankverandering “niemals zwischen Individuen, die in gleich engem Verkehr unter einander stehn, ein klaffender Gegensatz hervortritt”. Hierin heeft hij gelijk zowel als ongelijk. De *-ing*-index laat zijn ongelijk zien: er is inderdaad “ein klaffender Gegensatz”; dat, zelfs in Engeland, communicatie over de klassen heen toch mogelijk blijft, laat zijn gelijk zien. Mensen en groepen gebruiken, zoals het door de Milroy's in Belfast verrichte onderzoek laat zien (vgl. Milroy 1987), varianten van bepaalde klanken als groepssignalement maar laten andere klanken ongemoeid.

Welke elementen zijn nu bijzonder geschikt om zich van anderen te onderscheiden? Het antwoord moet zijn: over het algemeen die elementen waarbij zich gemakkelijk variatie voordoet. We kunnen aannemen dat bij verandering en diffusie binnen een sociaal continuum bewustzijn en buitenwereld op dezelfde manier van invloed zijn als bij verandering en diffusie binnen een regionaal continuum. Dat betekent dan dat in de eerste plaats de relatief onbewuste elementen (met hun grote variabiliteit) bij de distinctiedrang een rol spelen. De relatieve onbewustheid is hiervoor geen belemmering: in par. 2 hebben we gezien dat intentionaliteit en bewustzijn twee verschillende dingen zijn: men kan iets bedoelen en ergens op uit zijn zonder

dat er van een helder bewustzijn sprake is. Verder zijn te noemen de perifere en de (misschien ook als onbewust te begrijpen) secundaire woordenschat. Beide zijn door een grote of vrij grote variabiliteit gekenmerkt. We kunnen de vraag ook vanuit het omgekeerde perspectief formuleren: in welke domeinen zal men zich juist conformeren? Evenals bij regionale verandering en variatie zullen dat, althans over het algemeen, de relatief bewuste domeinen zijn. De herhaalde toevoeging “over het algemeen” is noodzakelijk: het is niet ondenkbaar dat men min of meer willens en wetens juist bewuste elementen gebruikt om zich van anderen te onderscheiden.

Laten we om te beginnen de secundaire en de perifere woordenschat bekijken. De variatie hierbij is dus groot. De mogelijkheden zijn echter beperkt: woorden vormen immers een relatief bewust domein. Dat ze voor het wederzijds verstaan van groot belang zijn, is voor die bewustheid een belangrijke factor. De secundaire woordenschat heeft daarbij nog als bezwaar dat de frequentie gering is. Toch kan woordgebruik groepsonderscheidend werken. In de visie van Hudson dient de woordenschat vooral om het opleidingsniveau uit te laten komen (Hudson 1996:43-45). We kunnen in dit verband ook aan b.v. beroepsmatig jargon denken dat ten opzichte van niet-ingewijden een buitensluitend effect kan hebben. Of aan informeel taalgebruik met schuttingwoorden. We zouden hier voorbeelden kunnen hebben van de hierboven genoemde situatie waarin taalgebruikers zich tamelijk bewust van anderen proberen te onderscheiden. Sociale verschillen bij de (weinig gevarieerde) primaire woordenschat kunnen we ons moeilijk voorstellen.

Meer mogelijkheden bieden de klanknuances met hun grote variabiliteit. Volgens Hudson (1996:43-45) worden de klanknuances vooral gebruikt om regionale en sociale herkomst aan te geven. Het is niet verwonderlijk dat het meeste sociolinguïstische onderzoek daarop betrekking heeft. Zoals Labov ons heeft laten zien, doen zich hierbij gradaties van bewustzijn voor: bij *indicators* doen zich alleen sociale verschillen voor,²⁹ bij *markers* stilistische zowel als sociale. Bij de markers treden dus stijlverschuivingen op. Een nog hogere graad doet zich voor bij een *stereotype*, dat overigens als zodanig eerder voor de buitenstaander dan voor de ingewijde bestaat. Dit alles betekent dat gedurende het taalveranderingsproces de graad van bewustheid kan toenemen: een verandering die uit de onderste lagen van de maatschappij komt, kan de hogere gaan opvallen met als gevolg dat deze, om te beginnen in de meer formele stijlen, er zich van gaan distantiëren. Sociale verschillen die aan duidelijke foneemverschillen zijn gekoppeld, komen niet voor, al-

²⁹ Naast sociale indicators zouden we ook stilistische indicators kunnen onderscheiden, b.v. het verschil tussen *goede*, *rode*, *kwade* en *goeie*, *rooie*, *kwaait*.

thans aanmerkelijk minder dan verschillen in klanknuances. Dergelijke verschillen komen weliswaar als gevolg van fonetische ontwikkelingen vaak voor maar zij zijn sterk bewust en voor het onderlinge verstaan van groot belang.

Sociale verschillen in de betekenisfeer (bij polysemie) komen voorzover ik zie eveneens minder voor. Dat de variatie hierbij wordt ingeperkt door universele uitbreidingsschema's, kan hierbij van invloed zijn (zie par. 5). Toch zijn er wel voorbeelden, b.v. het niet-gedistingeerde gebruik van *wagen* voor 'auto' of het geaffecteerde gebruik van *vruchten* voor 'fruit'.

Wat betreft verandering en variatie bevindt de grammatica zich globaal tussen de fonetiek en het lexicon in (zie par. 6). Aan de ene kant bevindt zich de sterk gevarieerde syntaxis, aan de andere kant de weinig gevarieerde afleiding en samenstelling. Hiermee klopt dat grammaticale verschillen in het algemeen minder snel een sociale lading krijgen dan klanknuances. Toch is het niet moeilijk er voorbeelden van te vinden. Morfologische voorbeelden zijn: *musea's*, *ik gaat*, *bankie*, *verders*; verder valt te denken aan woordvorming door middel van afkortingen zoals we die in de turbotaal aantreffen (of aantreffen?): *afko*, *depri*, *limbo*. Syntactische voorbeelden zijn: *ik heb nooit geen brief meer van hem gekregen* (met "dubbele" ontkenning) en *en dan deden we eerst de ramen zemen* (met perifrastisch *doen*). Een stilistisch verschil doet zich voor bij zinnen van het type *ijs ben ik dol op*: wel toegestaan in de gesproken maar niet in de geschreven taal. Een voorbeeld van een functiewoord is *terwijl* dat in substandaard-Nederlands ook voor 'onderwijs', 'intussen' kan worden gebruikt.³⁰ Hudson (1996:43-45) stelt overigens als mogelijkheid dat er een tendens bestaat dat mensen met opzet syntactische verschillen onderdrukken, waarbij de syntaxis dan als markeerder van de innerlijke samenhang van een samenleving kan worden begrepen.

8. Afsluiting

Het hierboven onderzoek heeft inderdaad laten zien dat bewustzijn een rol speelt: hoe minder bewust een bepaald taaldomein, des te meer verandering en des te meer variatie. Veel variatie vertonen de relatief onbewuste domei-

³⁰ In Van Bree 1990 verwijs ik o.a. naar Braecke (1985:46), die stelt dat bij syntactische variatie eerder indicators dan markers optreden, en merk ik zelf op dat pas bij schriftelijk taalgebruik, dus bij sterke monitoring, meer syntaxis voor attitudele reacties of waardeoordelen open komt te liggen. Vgl. hiervoor de *ijs ben ik dol op*-constructie. Beide verschijnselen zijn aanwijzingen voor een zeer lage bewustzijnsgraad van de syntaxis. Interessant is overigens dat syntactische waardeoordelen eerder in termen van correctheid worden geformuleerd dan in termen van mooiheid of beschaafdheid zoals bij uitspraakmarkers.

nen van de fonetiek en de syntaxis en in aansluiting bij de syntaxis ook het domein van de flexie. Als we ook de secundaire woordenschat als relatief onbewust opvatten (vgl. wat op het eind van par. 3 gezegd is), kan deze hieraan worden toegevoegd. Verder vinden we ook veel variatie in de fonologie als gevolg van de inwerking daarop van de fonetiek. Bij de semantiek lijkt de variatie ondanks de relatieve onbewustheid niet groot te zijn. De al twee keer eerder genoemde universele uitbreidingsschema's kunnen hier van invloed zijn. Een geringe variatie treffen we verder aan bij de (sterk bewuste) primaire woordenschat en in aansluiting daarbij bij afleiding en samenstelling. De invloed van de buitenwereld is in het spel bij de perifere woordenschat die ondanks een hoge bewustzijnsgraad toch een grote variatie laat zien.

De bevindingen zijn hieronder in schema gebracht (zie schema 3). Hierin hebben de secundaire woordenschat en de flexie een (voorlopige) tussenpositie gekregen: de flexie staat wel dicht bij de syntaxis maar heeft ook "lexicale" trekjes (uitgangen, d.w.z. suffixachtige elementen spelen er een rol bij); de secundaire woordenschat onderscheidt zich aan de ene kant door een geringere frequentie van de primaire woordenschat maar is aan de andere kant minder aan invloed van de buitenwereld blootgesteld dan de perifere woordenschat.

Schema 3: <i>Taaldomeinen, verandering, variatie</i>				
veel invloed buitenwereld	perifere woordenschat		andere onderdelen	weinig invloed buitenwereld
relatief onbewust	fonetiek > fonologie semantiek* syntaxis	secundaire woordenschat flexie	primaire woordenschat afleiding samenstelling	relatief bewust
veel verandering veel variatie				weinig verandering weinig variatie

Toelichting: de asterisk bij *semantiek* betekent dat dit domein relatief onbewust is maar toch weinig variatie laat zien. Voor een verklaring zie de tekst; het teken > bij *fonetiek* geeft de invloed van de fonetiek aan op de fonologie.

De in dit artikel getrokken conclusies zijn echter van voorlopige aard. In de eerste plaats staat uiteraard de theoretische basis ter discussie, in het bijzonder de relatie tussen bewustzijn enerzijds en verandering en variatie

anderzijds. In de tweede plaats was het niet de bedoeling verslag uit te brengen van een gedetailleerd onderzoek. Zo'n onderzoek zou ook wel eens niet eenvoudig kunnen blijken te zijn. Het gaat immers om de bepaling van kwantitatieve verhoudingen met alle moeilijkheden daaraan inherent: hoe bepaalt men voor een bepaald domein de bestaande variatie en hoe de maximaal mogelijke variatie? Dit artikel is nog slechts op voorlopige indrukken gebaseerd. Het zou echter kunnen zijn dat hier een interessant onderzoeksterrein ligt. In ieder geval leek het me de moeite waard de betreffende problematiek aan de orde te stellen. Bij de behandeling daarvan moeten natuurlijk ook andere taalgebieden dan het nederlandse (en het duitse) in de beschouwingen betrokken worden.

Dit artikel is beperkt gebleven tot de vraag hoe de mate van bewustzijn van invloed is bij regionale (en sociale) diffusie en variatie. In par. 2 is echter al gememoreerd dat gradaties van bewustzijn ook een belangrijke rol spelen bij taalcontact via tweede-taalverwerving. Verder kunnen ze een rol spelen bij standaardisering. Omdat die uiteraard nogal bewust verloopt, kiest die als object eerder de bewuste dan de onbewuste domeinen. Hiermee is in overeenstemming dat de (nogal onbewuste) syntaxis pas laat (in Nederland in de 18e eeuw) gereguleerd wordt. De perspectieven van onderzoek naar de relatie tussen taalbewustzijn, taalverandering en taalvariatie reiken dus verder dan alleen regionale (en sociale) diffusie en variatie.

Bibliografie

- BRAECKE, C.
1985 'Nederlandse syntaxis, sociolinguïstiek en dialectologie'. In: Johan Tældeman & Hilde Dewulf 1985, 45-54.
- BREE, COR VAN
1990 'De stabiliteit van de syntaxis en andere taalsectoren'. In: Georges de Schutter, Marinel Gerritsen & Cor van Bree 1990: 186-210.
1991 'The stability of language elements, in present-day eastern Standard-Dutch and eastern Dutch dialects', in: J.A. van Leuvensteijn en J.B. Berns (red.) *Dialect and Standard Language Dialekt und Standardsprache in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas*, Amsterdam enz., North-Holland, 178-203.
1994 'Vlaardingse woorden', in: *Taal en Tongval* 46, 33-46.
1994a 'Het probleem van het ontstaan van het 'Stadsfries' in verband met nieuwe talen in contact-theorieën', in: S. Prędota (red.), *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandica Wrocław 1993*, Wrocław, 43-66.
1996 *Historische Taalkunde*. 2e druk. Leuven & Amersfoort, Acco.
in voorbereiding 'De morfologie van het Stadsfries in vergelijking met het Nederlands en het Fries'.
- CALUWE, JOHAN DE & MAGDA DEVOS
1993 'Universele tendenzen in de lexiconstructuur van de Nederlandse dialecten?'. In: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 47, 25-38.
- CHAMBERS, J.K. & PETER TRUDGILL
1980 *Dialectology*. Cambridge enz., Cambridge University Press.
- GERRITSEN, MARINEL
1991 *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis (AND)*. Deel 1. Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut.
- GOEMAN, A. & J. TAEDEMAN
1996 'Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten'. In: *Taal en Tongval* 48, 38-59.
- GOOSSENS, JAN
1963 *Semantische vraagstukken uit de taal van het landbouwbedrijf in Belgisch Limburg*, 2 dln. (tekst en atlas), Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel.
- HINSKENS, F.
1986 'Primaire en secundaire dialectkenmerken; een onderzoek naar de bruikbaarheid van een vergeten (?) onderscheid'. In: J. Creten et al. (eds.), *Werk-in-uitvoering; momentopname van de socio;linguïstiek in België en Nederland*. Leuven & Amersfoort, Acco, 135-158.
- HINSKENS, FRANS MARIE LÉON PAUL
1993 *Dialect levelling in Limburg. Structural and sociolinguistic aspects* [enz.]. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen.
- HUDSON, R.A.
1996 *Sociolinguistics*. 2e druk. Cambridge enz., Cambridge University Press.

Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie

- HÜNING, MATTHIAS
1999 *Woordensmederij*. Den Haag, Holland Academic Graphics. Dissertatie Universiteit Leiden.
- JANSSEN, W.A.F.
1941 *De verbreiding van de uu-uitspraak voor Westgermaansch û in Zuid-Oost-Nederland*, Maastricht, Uitg.mij "Ernest van Aelst".
- KELLER, RUDI
1990 *Sprachwandel*. Tübingen, Francke Verlag.
- KLOEKE, G.G.
1927 *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten. Een proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- LOEY, A. VAN
1970 *Schönfelds Historische Grammatica*. 8e druk. Zutphen, W.J. Thieme & Cie.
- MILROY, LESLEY
1987 *Language and social networks*. 2e druk. Oxford, Basil Blackwell.
- MOERDIJK, A.
1989 'Benaderingen van metonymie'. In: *Forum der Letteren* 30, 115-134.
1990 'Metonymie uit een ander vaatje'. In: *Traditie en progressie. Handelingen 40e Nederlandse Filologencongres*, 111-122. 's-Gravenhage.
- NARO, A.J.
1981 'The social and structural dimensions of a syntactic change'. In: *Language* 57, 63-98.
- PANNEKEET, J.A.
1979 *Woordvorming in het hedendaagse Westfries*. Amsterdam, Rodopi.
- PAUL, HERMANN
1920 *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5e druk. Halle a. S., Max Niemeyer.
- RYCKEBOER, H.
1973 'UIT in de Nederlandse dialecten'. In: *Taal en Tongval* 25, 48-xx.
- SCHERPENZEEL, MARIANNE A.E. VAN
1985 *De benamingen voor de oorwurm (forficula auricularia) in het Nederlands taalgebied. Een woordgeografisch onderzoek met kaart*. Doctoraalscriptie Leiden.
1987 'De benamingen van de oorwurm (forficula auricularia) in het Nederlandse taalgebied, meer bepaald in Vlaanderen'. In: *De Leiegouw* 29, 309-315.
- SCHIRMUNSKI, V.M.
1962 *Deutsche Mundartkunde*. Berlin. (Vertaling van W. Fleischer.)
- SCHUTTER, G. DE
1990 'De studie van de syntaxis van Nederlandse en Friese dialecten'. In: Georges de Schutter, Marinel Gerritsen & Cor van Bree 1990, 10-47.
- SCHUTTER, GEORGES DE, MARINEL GERRITSEN & COR VAN BREE (RED.)
1990 *Taal en Tongval. Themanummer 3 Dialectsyntaxis*.
- SMITS, CAROLINE
1997 'Wat is er mis met een dialectmonografie?', in: *Taal en Tongval* 48, 176-197.
- TAELDEMAN, JOHAN & HILDE DEWULF (RED.)
1985 *Dialect, standaardtaal en maatschappij*. Leuven en Amersfoort, Acco.

Cor van Bree

TAELEDAMAN, J.

1987 'Woordvorming in de dialecten: een nauwelijks ontgonnen studieterrein'. In: *Taal en Tongval. Themanummer 1 Morfologie*, 9-21.

1987a 'Oud en nieuw, eigen en vreemd in vlaamse overgangsdialecten'. In: *Eigen en vreemd (...) Handelingen van het 39ste Nederlands Filologencongres VU Amsterdam 1986*, 423-434.

VRIES, JAN DE & F. DE TOLLENAERE

1971 *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden, E.J. Brill.

WEIJNEN, A.A.

1966 *Nederlandse Dialectkunde*. 2e druk. Assen, Van Gorcum & Comp. - H.J. Prakke & H.M.G. Prakke.